

مجموعه آثار
آقا علی مدرس (ج ۱)

نصیح

کمیته احیاء و تصحیح آثار
مجمع عالی حکمت اسلامی

سرنامہ: زبوزی، علی بن عبداللہ، ۱۳۳۱-۱۳۰۷ق.

عنوان و پدیدآور: مجموعہ آثار آفاقی مدرس / تصحیح کمیۃ احیاء و تصحیح آثار مجمع عالی حکمت اسلامی

مشخصات نشر: قم: انتشارات حکمت اسلامی، ۱۳۹۷

مشخصات ظاہری: ج ۵ - (انتشارات حکمت اسلامی؛ ۳۷ فلسفہ اسلامی؛ ۷) (آثار ہمایش ملی حکیم طہران؛ ۲)

شابک: ۸۵۰۰۰۰ روای: ۷ - ۳۲ - ۸۳۵۹ - ۶۰ - ۹۷۸ (دورہ) ۴ - ۱۰ - ۸۳۵۹ - ۶۰ - ۹۷۸ (ج ۱)

وضعیت فهرست نویسی: فیبا

زبان: کتابی

پدیداست: سایہ

مدرجات: ج ۱. بدایع الحکم - ج ۲. تعلیقات اسفار المجلد الاول الی السابع - ج ۳. تعلیقات اسفار المجلد الثامن - ج ۴.

تعلیقات اسفار المجلد التاسع و بیہ الرسائل الاربعہ - ج ۵. رسائل و تعلیقات.

موضوع: فلسفہ اسلامی

کتاب: مجمع حکمت اسلامی

کتاب: کنگرہ ۱۳۲۷ BBR

دہندی: ۱۸۹۱

کتاب: مجازہ ملیہ ۵۰

شناسنامہ کتاب

مؤلف: آفاقی مدرس زبوزی (حکیم طہران)

تصحیح: کمیۃ احیاء و تصحیح آثار مجمع عالی حکمت اسلامی

نمایہ سازی: کتابخانہ تخصصی علوم عقلی

ناشر: انتشارات حکمت اسلامی

چاپخانہ: پستان کتاب قم

حروف نگاری و صفحہ آرائی: انتشارات حکمت اسلامی

نوٹ چاپ: سال

سال نشر: چہرہ ۱۳۹۷

تیراژ: ۰۰۰

قیمت: ۸۵۰۰۰۰

کتاب حقوقی صبیح محفوظ است

آدرس: قم، خیابان ۱۹ دی، کوچہ ۱۰، فرعی اول سمت چپ، مجمع عالی حکمت اسلامی

تلفن: ۰۲۵-۳۷۷۵۷۶۱۰ - نمابر: ۳۷۷۲۱۰۰۴

www.hekmateislami.com

info@hekmateislami.com

nashr@hekmateislami.com

اعضای کمیته احیاء و تصحیح آثار آقا علی مدرس زنوزی (حکیم طهران)

- آیت الله غلامرضا فیاضی (استاد مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته الله علیه)
- حجت الاسلام والمسلمین دکتر محمد رضا پور (دانشیار جامعه المصطفی رحمته الله علیه
العالمیه)
- حجت الاسلام والمسلمین دکتر عزالدین رضائزاد (دانشیار جامعه المصطفی رحمته الله علیه
العالمیه)
- حجت الاسلام والمسلمین حسن رمضانی (استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ
اسلامی)
- حجت الاسلام والمسلمین دکتر علی شیروانی (دانشیار پژوهشگاه حوزه و
دانشگاه)
- حجت الاسلام والمسلمین دکتر حسن حسینی (دانشیار دانشگاه باقرالعلوم رحمته الله علیه)
- حجت الاسلام والمسلمین دکتر محمد تقی موسوی (استادیار دانشگاه
باقرالعلوم رحمته الله علیه)
- حجت الاسلام دکتر احسان فتاحی اردکانی (پروفسور عالم اسلامی)
- جناب آقای علی اکبر زمانی نژاد (استادیار پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی)
- جناب آقای محمدباقر خراسانی (مدیر اجرایی مجمع عالی حکمت اسلامی)

- حجت الاسلام والمسلمین دکتر عزالدين رضائزاد
 - حجت الاسلام والمسلمین حیدر حسین شهنساری
 - حجت الاسلام والمسلمین آیت الله العظمی بایزادہ الحکیم، تعلیقات اسفار (ج ۲ و ۳)، تعلیقات لمعات الہیہ و ... رسالۃ فی احکام الوجود و الماہیۃ
 - حجت الاسلام والمسلمین دکتر محمدی یوسفی
 - جناب آقای ابراہیم اشکرین
 - جناب آقای ضیاء الدین برہانی
 - جناب آقای اسماعیل جاری
 - جناب آقای مسعود خدادوردی
 - جناب آقای علی اکبر زمانی نژاد
 - جناب آقای مهدی صداقت
 - سرکار خانم دکتر حمیدہ عبداللہی
 - جناب آقای وحید علیزادہ
 - جناب آقای احسان کرمانشاہانی
 - جناب آقای حسین لطیفی
 - جناب آقای دکتر محمد ملکی
 - تعلیقات علی حواشی صدرالمصنفین علی حکم ...
 - تعلیقات اسفار (ج ۱)
 - مناظرہ با حاج محمد کریم خان کرمانی
 - تعلیقات بر شوارق الالہام
 - رسالۃ فی احکام الوجود و الماہیۃ
 - رسالہ تاریخ الحکماء
 - تعلیقات علی شرح الہدایۃ الاثریۃ لصدرالدين الشيرازي
 - تعلیقات الشواہد الزبونیۃ
 - ... الإرشاد فی اثبات المعاد: الرسالۃ التوحیدیۃ
 - تعلیقات اسفار (ج ۲)
 - حاشیہ بر اساس الاقتباس؛ حاشیہ ... حواشی دوانی بر شرح قوشچی
 - تحفۃ العناون و الحاشیۃ علیہ
 - تعلیقات اسفار (ج ۱)
 - رسالۃ فی مباحث الحمل
 - رسالۃ حقیقۃ محمدیہ
 - تعلیقات علی حواشی صدرالمصنفین علی حکم ...
 - تعلیقات اسفار (ج ۱)

مقدمه ناشر ۱۵

مقدمه مصحح ۱۹

تحلیل محتوایی بدایع الحکم ۴۳

مقدمه حیدرقلی نهاوندی بر کتاب بدایع الحکم ۱

سؤال اول ۱۹

[آیا واجب الوجود صرف هستی است یا اشرف از آن است؟] ۱۹

[چگونه مفهوم واجب صفات متعددی دارد که عین آن مفهوم است؟] ۲۰

[آیا صفات عین ذاتاند یا خارج و قائم به ذات؟] ۲۰

جواب سؤال اول ۲۳

[۱.] بدیعةُ الهیة [در بیان معنای صرف و قاعده واجب الوجود، واجب الوجود من جمیع

الجهات و الحیثیات] ۲۳

[۲.] تحقیقُ الهی فی تفریع ربوبی [نفی ترکیب واجب از وجود و غیر آن] ۲۶

- [۳.] [إِبَانَةُ حَقٍّ وَ إِزَالَةُ باطلٍ] [در وجوب بالذات جمیع جهات ذات] ۲۷
- [۴.] [تبیة ملکوتی و تحقیق ربوبی] [در وجوب تمام کمالات ذاتیه و فعلیه] ۳۰
- [۵.] [ظلمة و انارة] [در قدم یا حدوث طبیعت کلی ایجاد] ۴۰
- [۶.] [بدیعة تنزیهیه فی کلمة تقریعیة] [در احاطه و نفی مکافی از واجب] ۴۵
- [۷.] [بدیعة ربوبیة] [در امتناع علم حصولی و حضوری به کنه حق] ۴۹
- [۸.] [بیان توضیحی] [در تقسیم و تبیین علم به وجه و علم به کنه] ۵۶
- [۹.] [تفصیل و تنقیح] [در امکان علم حضوری به وجه حق] ۶۰
- [۱۰.] [بدیعة تقریعیة فی کلمة تحقیقیة] [در کمال مناسبت و مابینت میان جاعل و مجعول بالذات] ۶۵
- [۱۱.] [بدیعة رضیحة فی کلمة تقریعیة] [توضیح مناسبت مجعول و جاعل بالذات و اثبات اشتراک معنوی] ۶۹
- [۱۲.] [بدیعة الهیة فی کلمة تقریعیة] [عدم اشتراک واجب با ممکنات] ۸۱
- [۱۳.] [بدیعة الهیة فی کلمة تقریعیة] [در سرلایات عشر از واجب تعالی] ۸۱
- [۱۴.] [بدیعة ربوبیة فی کلمة تقریعیة] [در انواع اضافات از آن از واجب] ۸۴
- [۱۵.] [بدیعة انتقادیة فی کلمة تقریعیة] [نفی تجانس و انتشار با ممکنات از واجب] ۸۹
- [۱۶.] [بحث و تنقیح] [در مشارکت واجب با ممکنات از واجب] ۹۰
- [۱۷.] [تقریع و تنقیح] [در عدم مشارکت واجب با ممکنات در عوارض وجود] ۹۴
- [۱۸.] [نقل کلام لثبید مرام] [نقل عبارت والد در عدم مشارکت واجب با ممکنات در عوارض وجود] ۹۷
- [۱۹.] [بدیعة تدقیقیة فی کلمة تحقیقیة] [نسبت اشرافی حق و اضمحلال ذاتیه] [صفات ممکن] ۱۰۲
- [۲۰.] [تبصرة و اعادة] [در امتناع علم حصولی و حضوری به کنه حق] ۱۰۶
- [۲۱.] [بدیعة سبحانیة فی کلمة قرآنیة] [در عدم احاطه علمی به حق] ۱۱۲
- [۲۲.] [بدیعة تقریعیة فی کلمة الهیة] [در استلزام نفی ابصار به نفی همه مراتب علم] ۱۱۸
- [۲۳.] [فضیحة و فطاعة] [در رد اشاعره در رؤیت حق] ۱۲۰
- [۲۴.] [بدیعة صمدیة فی کلمة نبویة] [برداشت امتناع ادراک کنه از حدیث شریف ماعرفناک] ۱۲۳
- [۲۵.] [بدیعة عرفانیة فی کلمة برهانیة] [امکان ادراک وجه حق به علم حضوری و حصولی] ۱۲۴
- [۲۶.] [بدیعة قرآنیة فی کلمة قرآنیة] [امکان ادراک وجه حق در آیه «سربهم آیاتنا» و تأویل آن] ۱۲۷
- [۲۷.] [بدیعة عرشیه فی کلمة قدسیة] [امکان ادراک وجه حق در حدیث قدسی کنز به دلیل اتحاد فاعل و غایت] ۱۳۱

- ۲۸] [بدیعة قدسیة فی کلمة عرشية [در بیان فاعل وجود و ارکان چهارگانه عرش] ۱۳۳
- ۲۹] [بدیعة جبروتية فی کلمة قدوسیة [شرح فرازهای حدیث قدسی کتز] ۱۳۶
- ۳۰] [بدیعة تقدسیة فی کلمة تنزیهية [در خالقیت بالذات حق و دوام آن در ازل و ابد] ۱۴۲
- ۳۱] [دفع شبهة و همیة فی کلمة عقلية [در حدوث عالم] ۱۵۳
- ۳۲] [هدایة [در طریق نجات در مسائل مشکل عقلی] ۱۶۱
- ۳۱] [نقل و تمهید [نقل گفته محقق طوسی در بیان نهایت و بی نهایت به حسب شدت و مدت و عدت] ۱۶۲
- ۳۴] [نقل کلام لتوضیح مرام [بیان قطب رازی در استحاله غیر متناهی به حسب شدت] ۱۷۰
- ۳۱] [نه یه بیته [در بینهایتی غایت محبت ذاتیه به حسب مدت و عدت نه به حسب شدت] ۱۷۵
- ۳۶] [بدیعة شریفة فی کلمة عرفانية [در ظهور فاعل در مرات معلول خود] ۱۷۶
- ۳۷] [نقل اصباح [در بیان کلام والد در توضیح حدیث من رآنی] ۱۸۳
- ۳۸] [توضیح [در بیان مقدمه والد] ۱۹۳
- ۳۹] [تحقیق میزاني [در مفاد قصه شرطیه] ۱۹۵
- ۴۰] [شارقة کشفیة [در اشکال بر جواب اول و ثانی] ۱۹۸
- ۴۱] [انارة انکشافیة [در اشکال بر جواب اول و ثانی] ۲۰۰
- ۴۲] [بدیعة انکشافیة [در توجیه حدیث ثبوت انوار عطاء از نظر نگارنده] ۲۰۶
- ۴۳] [نتیجة عرفانية [در بینهایتی غایت محبت ذاتیه به حسب شدت] ۲۱۰
- ۴۵] [تلخیص [در خلاصه جواب از سؤال اول] ۲۱۱

سؤال دوم ۲۱۷

- [آیا یک وجود داریم و سایر موجودات پرتو آن است یا موجودات حقیقی متکثر ۲۱۷
- [آیا موجودات تنزل وجود مطلق هستند یا مراتب آن؟] ۲۱۷
- [تناهی و عدم تناهی عالم به چه صورت است؟] ۲۱۷

جواب سؤال دوم ۲۱۹

- [۱] [بدیعة فلسفية [در حمل ماهیات بر هم به دلیل وجود اشتراک] ۲۱۹
- [۲] [شرح و توضیح [در توضیح عبارت ملاصدرا در جنسی که متحصّل به خود است] ۲۳۱
- [۳] [ایضاح عرشي [فصل، علت جنس] ۲۳۳

- [۴.] کشف و انارة [اتحاد در وجود؛ مصحح حملیت] ۲۳۸
- [۵.] اعاده لتتمیح و نقل لتوضیح [نقل کلام والد در محال بودن انتزاع مفهوم واحد از حقایق متباینه] ۲۴۱
- [۶.] مشاجرة و محاکمة [در بیان نزاع اصالت وجود یا ماهیت و قول حق در آن] ۲۴۴
- [۷.] تحصیل تقریعی و تقریر تحصیلی [براهینی عام بر اصالت وجود] ۲۴۸
- [۸.] تقریر فی تحقیق و تحقیق علیه تقریر [مصحح صدق مفهوم موجود بر ماهیات] ۲۵۴
- [۹.] بدیعة فلسفیه [اتحاد عوارض حقایق وجودیه با حقیقت وجود] ۲۵۸
- [۱۰.] تقریر و تبیه [تبعیت عوارض حقایق وجودیه با حقیقت وجود در خصوصیات] ۲۶۱
- [۱۱.] محقق علی [در اثبات کثرت وجود] ۲۶۲
- [۱۲.] تقریر توضیح [در عنینت وحدت با کثرت و ماهیه الامتیاز با ماهیه الاشتراک] ۲۷۱
- [۱۳.] بدیعة ربوبیه [در ساطت و عدم ترکب وجود] ۲۷۲
- [۱۴.] نقل و توضیح [در اشکال بر شریکه العلة بودن صورت نسبت به ماده] ۲۷۵
- [۱۵.] تصحیح انتقادی بر قواعد سبزواری ۲۸۵
- [۱۶.] مناقشة فیها تنبیه و تبریه [در اشکال بر محقق سبزواری] ۲۸۹
- [۱۷.] نقل فی اشکال و مناقشه [در اشکال بر محقق سبزواری] ۲۹۱
- [۱۸.] کشف و انارة [در تقریر برهان در وجود] ۲۹۳
- [۱۹.] کشف و ابانة [در واحد بودن حقیقت] ۲۹۶
- [۲۰.] مناقشة انتقادیة [در انتقاد بر محقق سبزواری] ۲۹۸
- [۲۱.] نقل و استبصار [نقل کلام ملا رضا تبریزی و مناقشات بر آن] ۲۹۹
- [۲۲.] کشف و توضیح [در توضیح عبارت صدر] ۳۰۳
- [۲۳.] تقریر و استنتاج [در عدم ترکب وجود از اجزاء خارجی] ۳۰۸
- [۲۴.] بدیعة الهیه [مراتب سهگانه وجود] ۳۱۱
- [۲۵.] شارقة ربوبیه [در وحدت صادر اول] ۳۱۲
- [۲۶.] بدیعة ربوبیه [در اتصال وجودی مراتب وجود امکانی] ۳۱۳
- [۲۷.] تکمیل عرشی [در عدم تعقل واسطه بین واجب و فیض منبسط] ۳۲۷
- [۲۸.] تقریر عرشی [در سریان فعل حق در اشیاء] ۳۲۸
- [۲۹.] بدیعة الهیه [مراتب و درجات وجود] ۳۳۰
- [۳۰.] ظلمة و انارة [در چگونگی اتحاد جهت تجلّد با ثبات در فیض منبسط] ۳۴۴
- [۳۱.] کشف و انارة [تساوی ذاتی و فعلی حق] ۳۵۱
- [۳۲.] تبصرة جبروتیه [در معنای اطلاق و کلیت و منشأ آن] ۳۵۴

- [۳۳] درایه و هدایه [سریان فعل حق و معنای خلق مشبه] ۳۵۶
- [۳۴] رفع تعارض و تمانع [در چگونگی جمع آیات و روایات تشبیه و تنزیه] ۳۵۸
- [۳۵] تفسیح و تفسیح، کفر و ایمان [در ابطال قول به وحدت وجود و سریان حق در اشیاء] ۳۶۲
- [۳۶] نقل کلام و تشبیه مراد [نقل کلام والد و اشکالی بر آن] ۳۶۹
- [۳۷] نقل و تأیید [نقل کلام ملاصدرا] ۳۷۹
- [۳۸] بدیعه فلسفیه [در علت بالذات و معلول بالذات] ۳۸۸
- [۳۹] بشاره [در اثبات وحدت وجود] ۳۹۶
- [۴۰] ایضاح و اصلاح [مراد صوفیه از وحدت وجود] ۴۰۳
- [۴۱] اشارة [در ذاتی وجود عام به حق] ۴۰۴
- [۴۲] اشارة [معنی حق با اشیاء] ۴۰۶
- [۴۳] اشارة [در علت با معلول دون العکس] ۴۱۰
- [۴۴] تبصیر [در اشیاء باطلان آن] ۴۱۳
- [۴۵] تلخیص [در اشیاء باطلان آن] ۴۱۵
- [۴۶] تبصیر ربوبیه [در تمامات، گانه وجود بشرط] ۴۲۱
- [۴۷] تفریع انتقادی [در چگونگی عینیت وحدت و کثرت] ۴۲۳
- [۴۸] تکملة [در خروج اطلاق و تقیید و سره اطلاق و عینیت وجود] ۴۲۳
- [۴۹] تفریع انتقادی فی تبصیر تشبیهیه [مراد از مطلق بودن وجود از قید اطلاق] ۴۲۴
- [۵۰] نقل و تأیید [نقل کلام جامی در اطلاق] ۴۲۵
- [۵۱] تشبیه تفریقی و توضیح تمییزی [نقل کلام والد در اطلاق و اطلاق وجودی با کلیت و اطلاق در ماهیات و تصحیح انتساب فعل به حق و خلق با و عطفی] ۴۲۷
- [۵۲] توضیح و تنقیح [در جمع بین انتساب فعل به حق و خلق] ۴۲۹
- [۵۳] تمهید ربوبی [انتساب تأثیر به موجودات و فیض منبسط] ۴۳۰
- [۵۴] کفر و توهین [در بیان اشکال بر جبر و تفویض] ۴۳۸
- [۵۵] نقل و اشاره [در اشارة و بشاره] [نقل کلام صدرا در در رد بر جبر و تفویض و بیان ماهیة حق در آن] ۴۴۱

سؤال سیم ۴۴۷

- [آیا ذات حق از ممکنات خارج است؟] ۴۴۷
- [آیا ذات حق داخل عالم و روح آن و ساری در آن است؟] ۴۴۷
- [آیا عالم از عدم است یا چنانکه ذیمقراطیس گفته از مادهای قدیم است؟] ۴۴۷

۴۴۸ [آیا حق متطور به اطوار است ؟]

۴۴۹ جواب از سؤال سیم

۴۴۹ [مقام ذات و احاطه وجودیه حق]

۴۵۱ [فعل حق؛ روح عالم]

۴۵۳ [بازده اولیه عالم]

۴۵۵ [تطور بالذات حق]

۴۵۷ سؤال چهارم

۴۵۷ [آیا علم حق به ذات علم اجمالی کلی است یا تفصیلی جزئی ؟]

۴۵۹ جواب از سؤال چهارم

۴۵۹ [علم حق در مرتبه سابق بر این]

۴۶۲ [علم حق در مرتبه ایجاد و وجودات]

۴۶۲ [۱.] تمهید و تحقیق [در استلزام علم به علت تامه به معلول معین را دون العکس]

۴۶۴ [۲.] نقل و انارة [در ملازمة علم به معلول و علم به علت]

۴۷۳ [۳.] تفریع ربوبی [استلزام علم حق به خود، علم به معلولات و لذات بالعرض را]

۴۷۵ [۴.] لطیفه قرآنی [در علم حق به همه وجودات]

۴۷۵ [۵.] وهم و تنبیه [در علم واجب به متجددات]

۴۷۷ [۶.] توضیح و تنقیح [در معیت واجب و فعل او، و نسبت سوانیت به اشیاء]

۴۸۹ [۷.] بدیعه فلسفیه [در وجود مفاهیم ثبوتیه وجود ضعیف در وجود برتر]

۴۹۰ [۸.] توضیح و تنقیح [در وجود بالعرض مفاهیم ثبوتیه]

۴۹۲ [۹.] تفریع انتقادی: زیاده کشف و ازدیاد ابانه [وجود مفاهیم ثبوتیه در عقل فعال]

۴۹۴ [۱۰.] بدیعه الهیه [در اثبات علم اجمالی در عین کشف تفصیلی برای حق]

۵۰۰ [۱۱.] بدیعه ربوبیه [در مراتب مختلف علم]

۵۰۲ [۱۲.] تفریع الهی [علم واجب در مرتبه فعل]

۵۰۵ [۱۳.] بدیعه عقلیه [در حد وجودی و عدمی موجودات]

- [۱۴] تقریع و تنقیح [طلب ماهوی موجودات و ضرورت ذاتیه در ترتب آثار] ۵۰۷
- [۱۵] توضیح نمائیه [تمثیل مراتب وجود به مراتب اعداد] ۵۰۹

سؤال پنجم ۵۱۳

- [۱] آیا علم حق قبل از ایجاد مستلزم وجود قدیم مقارن علم برای ممکنات نیست؟ ۵۱۳
- [۲] آیا علم واجب علت افعال ممکنات است یا نه؟ ۵۱۳

جواب سؤال پنجم ۵۱۵

سؤال ششم ۵۱۷

- [۱] غایت از این ادعایم چیست؟ ۵۱۷
- [۲] آیا عالم همان جزایات یا حقایق است؟ ۵۱۸
- [۳] ظلم و شر و منافی با نظم چگونه توجیه میشود؟ ۵۱۸

جواب از سؤال ششم ۵۱۹

- [۱] تمهید اول [در بیان اقسام فاعل و بیان قابلیت حق] ۵۱۹
- [۲] استنهاد [در نقل کلام صدرا در ارجاع برخی اقسام به سم] ۵۲۷
- [۳] نقل و تأیید [نقل کلام والد در تأیید عینیت فاعل باله به و فاعل بالذات] ۵۲۹
- [۴] توجیه آخر [در رفع اختلاف کلام صدرا بنابر وحدت وجود و کثرت وجود] ۵۳۰
- [۵] تمهید دوم [در خیر و شر بالذات و بالعرض] ۵۳۱
- [۶] ضائعه و انارة [در خیر بالذات و بالعرض] ۵۳۲
- [۷] ارشاد و اكمال [در خیر و شر حقیقی و اضافی] ۵۳۷
- [۸] تقریع انتقادی و توضیح استنباطی [در مقصود از ذکر مثال در کلام محقق طوسی] ۵۴۰
- [۹] اعلان و ایدان، برهان و ايقان [در عدمی بودن شر] ۵۴۰
- [۱۰] تقسیم و تحقیق [در اقسام اولیه موجودات به حسب خیر و شر و تحقیق در محال بودن سه قسم آن] ۵۴۶
- [۱۱] نقل تحقیقی [در وجود شر بالعرض در ممکنات] ۵۴۹
- [۱۲] تمهید سیم [در رد معتزله و اشاعره در غایت افعال الهی] ۵۵۷
- [۱۳] نقل و تکمیل [نقل کلام والد در رد اشاعره] ۵۵۹

- [۱۴] حکمة تقدیسیة فی کلمة تعمیمیة [در اثبات اراده اجمالی و تفصیلی حق] ۵۶۴
- [۱۵] تقریغ الهی [لزوم تقدّم وجود علمی غایت در فاعل بالقوّه نه فاعل بالذات] ۵۶۸
- [۱۶] عقد و حلّ [در رجوع علت غائیة به علت فاعلیة] ۵۶۸
- [۱۷] نقل و درایة [نقل کلام والد در پاسخ به اشکال ترتّب غایت بر فاعلیت فاعل و اشکالاتی بر آن] ۵۷۳
- [۱۸] تمهید چهارم [براهین سه گانه بر اتم و احسن بودن نظام عالم] ۵۸۰
- [۱۹] تلخیص [در خلاصه جواب از سؤال ششم] ۵۸۴

سؤال ۵۸۷

[اظهار نظر در باب سوال مکملی فرنگ در مسائلی] ۵۸۷

جواب از سؤال هفتم ۵۹۱

نمایه ها ۵۹۵

مقدمه ۵۹۷

نمایه آیات ۵۹۹

نمایه روایات ۶۰۵

نمایه اعلام ۶۰۹

نمایه موضوعی ۶۱۵

کتابنامه ۶۲۵

مقدمه ناشر

توانمندی در ظرفیت‌های فراوان، کم‌نظیر و بعضاً بی‌نظیر حکمت اسلامی مرهون حضور و بجا آمدن‌های علمی حکیمان بزرگی است که با تلاش‌های فراوان، تحقیق، تدبیر، تدریس و شاگردپروری توانستند فصل جدیدی از علوم را در آرمش بشریت در کنند. تبیین و معرفی گفتمان فلسفه اسلامی در عرصه داخلی و بین‌المللی نیز جز با معرفی و شناساندن حکما و اساطین برجسته حکمت اسلامی میسر نخواهد شد و البته مع‌الاسف کم نیستند حکیمانی که هنوز در بسیاری از محافل علمی داخلی با افکار، اندیشه و نوآوری‌های‌شان روبرو نیستند و چه بسا نام‌آنوس. بی‌شک معرفی، شناساندن، تبیین و واکاوی اندیشه‌ها و افکار پویای‌شان وظیفه مراکز حکمی همچون مجمع عالی حکمت اسلامی می‌باشد که بی‌شک برنامه‌ریزی منسجم و راهبردی می‌طلبد.

مرحوم آقاعلی مدرس زنوزی (حکیم مؤسس) از جمله این حکیمان است که در عصر خود از نام‌آوران بوده که با دانش و نوآوری‌های مناسبی، توانسته توجه بسیاری را که بعضاً شخصیت‌های خارجی نیز هستند، به خود جلب کند. این شخصیت علمی درحالی‌که منشأ آثار و خدمات علمی فراوان و نوعاً در عصر خود کم‌نظیر، بوده است مع‌الاسف در فضای علمی و فرهنگی کمتر مورد شناسایی و توجه قرار گرفته است.

همایش ملی حکیم طهران؛ نکوداشت مقام علمی مرحوم آقاعلی مدرس زنوزی از سوی مجمع عالی حکمت اسلامی با همکاری جمعی از مراکز علمی، فرهنگی و اجرایی کشور با هدف معرفی شخصیت علمی این حکیم بزرگ طراحی و برنامه‌ریزی شد. در این راستا برنامه‌ها و اقدامات مختلفی در دستور کار قرار گرفت. از اولین اولویت‌های این مهم، احیاء و تصحیح آثار آقاعلی مدرس زنوزی بود. نسبت به آثار و تالیفات این حکیم بزرگ، اگرچه قبلاً اقداماتی صورت گرفته بود، اما اولاً تمامی آثار مورد شناسایی قرار نگرفته بود، ثانیاً مجموعه آثار جمع‌آوری شده نیازمند تصحیح و باربینی جدی‌تر بود. از این رو یکی از برنامه‌های مورد توجه همایش ملی حکیم طهران، احیاء و تصحیح مجموعه آثار آقاعلی مدرس بود که با تشکیل کمیته احیاء و تصحیح آثار و ترسیم آیین‌نامه‌های مرتبط، فرایند شناسایی آثار و جمع‌آوری نسخ از آن‌ها، معتبر اسناد و کتابخانه‌ای و شخصیت‌های فرهیخته، آغاز شد که بیش از ۶۵۰ نسخه جمع‌آوری شد. در بخش تصحیح آثار ۱۵ نفر از علاقمندان و مصححان فاضل حوزوی و دانشگاهی با استاد همایش همکاری داشتند که کلیه متون پس از تسحیح از سوی ارزیابان محترم بررسی و نکات احتمالی تذکر داده می‌شد. کل فرایند تصحیح و ارزیابی تحت اشراف استاد بزرگوار آیت‌الله غلامرضا فیاضی صورت گرفت که همت عالی مصروف داشتند تا با کمترین خطا فرایند تصحیح و ارزیابی آثار صورت پذیرد. با توجه به نسخ جمع‌آوری و تصحیح شده، می‌توان بیان کرد آثار و نسخ جدیدی شناسایی و به دست آمد که نسبت به قبل پیش‌تر و حجم قابل توجه‌تری بود. براین اساس **مجموعه آثار آقاعلی مدرس در قالب ۵ جلد تدوین، تنظیم و تصحیح شد که از سوی انتشارات حکمت اسلامی به زیور طبع آراسته و در قالب نسخه مجمع عالی حکمت اسلامی منتشر و در اختیار علاقمندان قرار می‌گیرد.**

لازم می‌دانم از همکاری و مساعدت همه اساتید و فضلاء معزز که در فرایند شناسایی، جمع‌آوری، تصحیح نظارت و ارزیابی آثار همکاری داشتند، تشکر داشته باشم. وظیفه می‌دانم از همت و پشتکار دوست و همکار فاضل و ارجمندم حجت‌الاسلام دکتر احسان فتاحی اردکانی صمیمانه تشکر کنم که نسبت به کتاب‌شناسی، جمع‌آوری نسخ از مراکز مختلف، هماهنگی با مصححین و ارزیابان و ناظران نقش مناسب و خوبی را ایفا کردند. ضمن اینکه تصحیح چند اثر از جمله تصحیح بدایع الحکم نیز شخصاً بر عهده داشتند، تشکر و سپاسگزاری نمایم.

از مصححان بزرگوار و ناظران بزرگواری که در آماده‌سازی مجموعه آثار همکاری بستند، به‌ویژه اعضای محترم کمیته احیاء و تصحیح آثار حکیم طهران، آیت‌الله غلامرضا فیاضی حجج‌الاسلام والمسلمین حسن رمضانی، عزالدین رضائزاد، علی شیرانی، حسن معلمی و علی‌اکبر زمانی‌نژاد به‌ویژه حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر محمدتقی یوسفی و حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر محمد ربیور که هر کدام در مقطعی مسئولیت کمیته احیاء و تصحیح آثار را بر عهده داشتند تشکر و قدردانی دارم. همچنین از آقایان حجج‌الاسلام والمسلمین رضا مختاری، علی‌محمد ربیوری، علی‌امینی‌نژاد، محمدحسین حشمت‌پور، عسکری سلیمانی امیری، دکتر رضا اکبریان، دکتر منوچهر صدوقی‌سها، دکتر مقصود محمدی، دکتر علی‌رضا جعفری ولی، سیدابراهیم اشک شیرین، علیرضا جوانمردی، دکتر خاوند ناجی، حسن رجبیان، محمد برکت، حسین متقی، مرحوم دکتر محمدحسن شفیعیان، دکتر حسن عبدی، و سایر بزرگواران که با برگزاری جلسات، ارائه مشورت‌های لازم، شناسایی و تهیه نسخه و یا ارزیابی آثار در این مهم یاری‌گرم‌ان بودند، سپاسگزاری و قدردانی می‌نمایم. لازم می‌دانم از حجت‌الاسلام والمسلمین سید علی عماد و دکتر محمدحسین رجبی روسای فعلی

و اسبق کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، حجت الاسلام والمسلمین سید محمود مرعشی نجفی رئیس کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، مسئولین محترم کتابخانه حوزه علیمه مروی تهران، کتابخانه علامه طباطبائی شیراز، بنیاد دائرة المعارف اسلامی، کتابخانه مدرسه سپهسالار (مدرسه عالی شهید مطهری)، کتابخانه ملی ملک، کتابخانه آستان قدس رضوی، کتابخانه سجاد تهران، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور و ... نهایت تشکر را داشته باشم.

هم چنین از آقای محترم شورای کتاب مجمع عالی حکمت اسلامی حضرات آقایان حاج آقا علی بن محمد و المسلمین آقایان حمید پارسائی، عزالدین رضائزاد، حسن رمضانی، حسن عباسی، نجف لک زایی، محمد فنایی اشکوری و حسن معلمی و نیز از آقایان مرتضی محمدی استانی محمود حسن زاده، حسین و کیلی، حسن محسنی و عباس پریمی به نسبت به پیگیری امور انتشارات، نمایه سازی، صفحه آرایی، نشر و بازاریابی این اثر سپاس عرض نمودند، تشکر و سپاسگزاری نمایم.

باشد که با الطاف خدای منان و توجهات اهل بیت عصمت و طهارت علیهم السلام و با برنامه ریزی و همت والا، روز به روز شاهد تبیین و گسترش بیشتر حکمت اسلامی و معرفی حکمای بزرگ اسلام و انبیای الهی که از افتخارات این مرز و بوم می باشند، باشیم. ان شاء الله.

انتشارات حکمت اسلامی بسیار مفتخر است تا از دیدگاه ها و نقطه نظرات اساتید و علاقه مندان به حوزه حکمت اسلامی نیز بهره مند شود.

محمد باقر خراسانی

مدیر مسئول انتشارات حکمت اسلامی

پندمه مصحح^۱

بدایع الحکم یکی از مهم ترین کتب فقهی و حقوقی است که به زبان فارسی نوشته شده است. برای آشنایی بیشتر با کتاب، ابتدا اطلاعاتی اجمالیه از مؤلف و سپس بدیع الملک از آن می‌شود.

مؤلف

نویسنده کتاب، مدرس زنوزی معروف به آقاعلی مدرس و حکم طهران، از بزرگان حکمای حوزه تهران است.

ولادت

بنا به نوشته‌ای که از آخوند ملاحسین زنوزی، برادر آقاعلی به یادگار مانده است، ولادت آقاعلی در روز شنبه ششم ذی‌عده ۱۲۳۴ در تهران^۲

۱. حجت‌الاسلام دکتر احسان فتاحی اردکانی (محقق و عضو کمیته احیاء و تصحیح آثار)

۲. آقابزرگ طهرانی در طبقات اعلام الشیعة (ج ۱۶، ص ۱۴۷۳) تهران را به عنوان محل ولادت

ذکر کرده است.

روی داد.^۱ در رساله سرگذشت که در ابتدای لمعات الهیه به چاپ رسیده، همین تاریخ (بدون ذکر روز) تکرار شده، اما محل ولادت، اصفهان معرفی شده است.^۲ صاحب طرائق الحقائق هم این رساله را در کتاب خود آورده، اما از تاریخ و محل ولادت ذکری به میان نیامده است.^۳ به دلیل اذکال در اعتبار این بخش از رساله،^۴ نمی‌توان به‌عنوان منبعی درباره ولادت بدان استناد کرد.

معصوم

آقاعلی - از فرزندین ادبیات و منطق، به خواندن شرح تجرید قوشجی و معالم در اصول روی آورد. بعد از آن به مدت چهار سال در دروس پدرش ملا عبدالله - انور شد و بدون بر تحصیل شرح لمعه و قوانین، شرح اشارات و شوارق و مبدأ و مآد و المآلهین را از او فراگرفت.

بعد از آنکه پدرش در ۱۲۵۷ قهسما فیه برای تحصیل منقول به عتبات عالیات مشرف شد. مدت و محل اقامت وی در عتبات معلوم نیست، اما طلاب ایرانی در آن زمان بیشتر در کربلا حاضر می‌شدند و نجف بیشتر محل تحصیل طلاب عرب‌زبان بود.

۱. این یادداشت در دفتری است که بخش‌هایی از آن به خط آخوند ملا حسن - رزی و بخش‌هایی از آن به دست آقاعلی مدرس کتابت شده است. آخوند ملا حسن در یادداشتی نوشته است: «طالع ولادت باسعادت ملاعلی آخوی، روز شنبه ششم ماه ذیقعده، تخمیناً هشت ساعت و نیم از روز گذشته به افق طهران ۱۲۳۴».

۲. رنوزی، لمعات الهیه، ص ۸.

۳. معصوم عیشاه، طرائق الحقائق، ج ۳، ص ۵۰۶-۵۰۷.

۴. چنان‌که در بالا اشاره شد، این رساله یکبار در طرائق الحقائق و بار دیگر در مقدمه لمعات الهیه به چاپ رسیده است. یا مقایسه این دو رساله معلوم می‌شود رساله یادشده در مقدمه لمعات الهیه به دست ویرایشگری ویرایش و مطالبی به آن افزوده شده است (در جلد ۵ مجموعه آثار از این رساله بیشتر سخن خواهیم گفت).

بعد از چندی به تهران بازگشت و از آنجا به اصفهان رفت. تاریخ دقیق حرکت وی مشخص نیست، اما آنچه مسلم است آنکه، وی در محرم ۱۲۵۹ در اصفهان بوده است. این تاریخ از آخر نسخه‌ای از شوارق الالهام به دست آمده است. کاتب، نسخه را در روز جمعه سیزدهم ذی‌عده ۱۲۵۸ در اصفهان کتابت کرده و بعد از آن در روز سه‌شنبه هفتم محرم ۱۲۵۹ با کتاب شوارق نسخه ملاعبدالله زنوزی مقابله نموده است. در سیدیه^۱ در پایان کتاب ضمن معرفی ملاعبدالله زنوزی، این نکته را تذکره کرده که ملاعبدالله فرزندی باهوش دارد که من او را در اصفهان دیدم و نسخه‌ای از پدرش را برای مقابله به عاریت گرفتم. بنابراین، آقاعلی در این تاریخ قطعاً در اصفهان بوده و اگر چند ماه قبل از این تاریخ به اصفهان رفته باشد باید گفته شود در سال ۱۲۵۸ ق به اصفهان رفته است.

آقاعلی در اصفهان از اساتید ذیل به‌یاد برد:

۱. میرزا محمدحسن نوری فرزند ملاعلی نوری: آقاعلی وی را به جودت ذهن و ادراک می‌ستود و اسفار و هدایا^۲ الهیات شفاء و مفاتیح الغیب را نزد وی خواند.
۲. محمدجعفر لاهیجی: آقاعلی شواهد و بخشی از اسرار سزده^۳ وی شاگردی کرد.
۳. میرزا حسن چینی: او از شاگردان ملا محمدجعفر لاهیجی بود که گفته آقاعلی در تدریس شوارق نظیر نداشت. شوارق، مشاعر و حواشی خفری دروسی است که آقاعلی از او آموخت.
۴. حاجی محمدابراهیم نقشینه‌فروش.

۱. این نسخه در کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی به شماره ۱۴۰۱۵ موجود است.

۵. سید رضی لاریجانی: آقا علی شرح هدایه اثیریة ملاصدرا را از وی فراگرفت.

۶. آقا سید قوام قزوینی: وی از شاگردان ملا علی نوری است و آقا علی شواهد را نزد وی خوانده است.

آقا علی بعد از اقامت سه ساله در اصفهان، برای درک درس ملا آقا قزوینی به قزوین رفت که وی را «بحری مواج و بیکران» می خواند و به گفته مرحوم سید جلال الدین آشتیانی، ملا آقا را بر دیگران مقدم می داشت. در این حال، بعد از مدتی دوباره به اصفهان بازمی گردد و دوباره در خدمت ملا حسن نوری به تحصیل مشغول می شود. از اساتید علوم نقلی اش در اصفهان گفته می شود: دست نیست و از رساله سرگذشت به دست می آید که آقا علی، منظور تحصیل علوم عقلی - و نه نقلی - به اصفهان رفته است.

اقامت آقا علی در اصفهان و مسافرتش به قزوین و اقامت دوباره اش در اصفهان، جمعاً پنج سال به طول می انجامد و بعد از آن، حدود سال ۱۲۶۳ق به تهران بازمی گردد و در آنجا به تدریس علوم عقلی و تعلیم علوم نقلی مشغول می شود.

در سال ۱۲۶۴ق که سال سلطنت ناصرالدین شاه نیز هست، ملا علی تصمیم می گیرد مدرسه ای را که پدرش قاسم خان ساخته است، بسازد و آن را گسترش دهد. بدین منظور، قطعه زمینی کنار مدرسه خریداری و به مدرسه ملحق شد و بازسازی آن آغاز گردید و در سال ۱۲۷۲ق به بهره برداری رسید. این مدرسه در ارگ دارالخلافه و نزدیک دروازه دولت آن روز قرار داشت.^۱ آقا علی از سوی مهد علیا به عنوان مدرس این

۱. در سال ۱۲۸۴ق به دلیل گسترش شهر تهران، دروازه های پیشین شهر خراب می شود و

مدرسه انتخاب می‌شود و بنا بر آنچه در وقف‌نامهٔ مدرسه یادشده آمده، تعیین مدرس تا زمان حیات مهد علیا همچنان بر عهدهٔ واقف آن، یعنی مهد علیاست. آقاعلی به مدت هفت سال در این مدرسه به تدریس مشغول شد. اگر سال گشایش مدرسه همان ۱۲۷۲ق باشد، آقاعلی تا ۱۲۷۹ق در آنجا به تدریس مشغول بوده است. زمانی که محمدکریم‌خان کرمانی در سال ۱۲۷۵ق به تهران می‌آید، آقاعلی به‌عنوان مدرس مدرسه تاسیس‌شده در آنجا به تدریس مشغول می‌گردد.

باستانه شدن مدرسه سپهسالار^۱ در کنار مدرسهٔ مروی، آقاعلی به‌عنوان مدرس به ساجا^۲ می‌رود و شهرت ایشان به «مدرس» از تدریس در این مدرسه ناشی شده است. به‌درستی مشخص نیست چرا آقاعلی از مدرسه قاسم‌خان به سپهسالار رفت ولی مسلم است که مدرسه سپهسالار از موقعیت بهتری برخوردار بوده است. آقاعلی تا پایان عمر در آن مدرسه به تدریس مشغول بود و بیش از بیست سال در آنجا تدریس کرد.

وفات

آقاعلی در اواخر عمر به سردردهایی مبتلا بوده است و ظاهراً با همین درد در شب شنبه هفدهم ذی‌قعدة ۱۳۰۷ در دزاشیب^۳ از دنیا می‌رود. پیکر وی در شهر ری، بین مرقده امامزاده عبدالعظیم حسنی و امامزاده حمزه

دوازده دروازه جدید در مکانی دیگر احداث می‌گردد. دروازه دولت قدیم در حدود میدان امام خمینی فعلی، و دروازه دولت جدید در خیابان سعدی فعلی قرار دارد.

۱. بر زیلوهای مدرسه تاریخ ۱۲۷۷ق ثبت شده است، اما آقاعلی در حدود سال ۱۲۸۰ق برای تدریس به آنجا رفته است.

۲. دزاشیب در شمیرانات قرار دارد و آقاعلی تابستان‌ها مدتی را در آنجا اقامت داشته است. تاریخ وفات آقاعلی چهاردهم تیر ۱۳۶۹ است؛ ازاین‌رو، وفات ایشان در دزاشیب روی داده است.

(نزدیک ورودی امامزاده حمزه) به خاک سپرده شد.

از آقاعلی یک پسر به نام حاج آقا حسن شرفالملک (۱۳۲۰ش) و دو دختر^۱ به یادگار ماند.

بدیعالملک

بدیعالملک میرزا فرزند عمادالدوله امامقلی میرزا فرزند محمدعلی میرزا فرزند فتحعلی شاه قاجار است. محمدعلی میرزا (۱۲۰۳-۱۲۳۷ق) پدر امامعلی، سلسله خاندان دولتشاهی و اولین فرزند فتحعلی شاه است که به دلیل آتش مادرش از ایل قاجار نبود، نمی توانست جانشین و ولیعهد شاه باشد. همین امر سبب تنش با عباس میرزا ولیعهد شد و این رقابت ها پیامدهای اجتماعی و سیاسی را به همراه داشت.^۲ به سبب اقتدار او در سال ۱۲۲۱ق حکومت آذربایجان مجاور کشور عثمانی، یعنی کرمانشاه، لرستان و خوزستان به وی سپرده شد. او پس از رسیدن به آنجا با حاکمان عثمانی داشت و در بازگشت از آخرین سفرهایش، بیمار شد و در ایوان مداین درگذشت. او در مدت حکومت خود ترنس کرمانشاه را آباد کند و رونق اقتصادی خوبی به آن ببخشد. حکومت کرمانشاه بعد از مرگ محمدعلی میرزا به فرزند بزرگش، محمدحسین حشمت الدوله رسید و او تا حدود ۱۲۵۰ق حکومت آنجا را برعهده داشت.

امامقلی میرزا (۱۲۳۰-۱۲۹۲ق) در زمان حیات پدرش و حکومت برادرش به تحصیل علوم در زادگاه خویش پرداخت، اما با روی کار

۱. میرزا ابراهیم ابتهاج الحکماء و میرزا نصرالله خان سوادکوهی، دامادهای آقاعلی هستند.

۲. برای اطلاع از پیامدهای مثبت و منفی این رقابت رک: نائیان، برزگر و خاکسار بلداجی، «پیامدهای اجتماعی و سیاسی رقابت محمدعلی میرزا دولتشاه و عباس میرزا»، مطالعات

آمدن محمد شاه، جزو شاهزادگانی بود که مورد خشم و سوءظن قرار گرفت و به کرمان گریخت و در آنجا سال‌ها مخفیانه زندگی کرد. با روی کار آمدن ناصرالدین شاه از حالت مخفیانه به در آمد و بعد از مدتی به او نامه نوشت و شاه نیز وی را به تهران دعوت کرد. او در سال ۱۲۶۸ق به حکومت کرمانشاه منصوب شد و یک سال بعد در ۱۲۶۹ق ملقب به عمادالدوله گردید و قریب به ۲۴ سال حکومت کرمانشاه و دیگر نواحی آنجا را بر عهده داشت. در سال ۱۲۷۵ق حکومت لرستان و نهاوند نیز ضمیمه کرمانشاه شد و او حکومت آن نواحی را نیز برعهده گرفت. در سال ۱۲۹۰ق در سن ۱۱ سالگی ناصرالدین شاه به اروپا، از همراهان شاه بود و پس از بازگشت از آنجا، در مقام وزیر عدلیه (دادگستری) به هیئت دولت^۱ وارد شد. در ۱۲۹۱ق ۱۰ باره به حکومت کرمانشاه منصوب شد و اینک کردستان نیز به آن ضمیمه شده بود. او خود در کرمانشاه به سر می‌برد و پسرش بدیع‌الملک را به جای خود به کردستان فرستاد. سرانجام وی در رجب ۱۲۹۲ق در کرمانشاه از دنیا رفت.^۲ مسجد عمادالدوله کرمانشاه از یادگارهای اوست. در المآثر و الآثار^۳ برای او آمده است:

امام‌قلی میرزا عمادالدوله در علوم مشرق‌زمین و سیمیا فنون حکمیه زحمات بسیار برده و به مقامی بلند رسیده بود. سال‌ها در آنجا به مشایرت و به مثابه طلاب حمل کتاب می‌فرموده و به مدارس اساتید و مشایخ و بزرگان عرض اهل استفادت می‌نشسته است. بالجمله آن شاهزاده دانشمند نیز از مشاهیر هنروران این دوران بود.^۴

۱. ناصرالدین شاه تحت تأثیر سفر به اروپا، تصمیم به ایجاد تشکیلات جدیدی با عنوان هیئت دولت گرفت تا کشور را اداره کند.

۲. اعتمادالسلطنه، روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه، ص ۱۴.

۳. همو، المآثر و الآثار، ص ۲۵۳.

بدیع‌الملک در حدود سال‌های ۱۲۶۰ق به دنیا آمد. در منابع شرح حال وی تنها از دوران خدمات حکومتی او سخن رفته است.^۱ او در ۱۲۷۷ق نایب‌الایالة نهانند شد^۲ و در اوایل ۱۲۹۱ق به نیابت پدر به حکومت کردستان رفت و ملقب به حشمت‌السلطنه گردید. در ۱۲۹۲ق که امام‌قلی میرزا درگذشت، به جای پدر به حکومت کرمانشاه و کردستان منصوب، اما یک سال بعد در ۱۲۹۳ق از حکومت هر دو جا عزل شد.^۳ بار دیگر در سال‌های ۱۲۹۴ تا ۱۲۹۷ق حکومت کرمانشاه را به عهده گرفت و در ربیع‌الثانی ۱۲۹۴ ملقب به «عمادالدوله» گردید.^۴ در سال‌های ۱۳۰۵ تا ۱۳۰۶ق نیز به عنوان مرزا تقی ضیاء‌الملک حاکم یزد بود.^۵ در ۱۳۱۱ق به حکومت عراق عجم رسید، اما با آشوب در عراق و اختلاف با حاج آقامحسن عراقی (۱۳۲۵ق) در ۱۳۱۱ق از حکومت آنجا عزل شد.^۶

او داماد آقامحمدصالح مجتهد کرمانشاهی (۱۲۸۱ق) نوه ملا محمدعلی کرمانشاهی است که از ارکان کرمانشاه است.^۷ البته آقامحمدصالح نیز خود داماد محمدعلی میرزا ولت‌شاه بوده است.^۸ بدیع‌الملک از دختر آقامحمدصالح یک دختر به نام سلطنت خانم و

۱. موسوی بنجوردی، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۱، ص ۵۸۶. ذیل مدخل «بدیع‌الملک میرزا عمادالدوله».

۲. اعتمادالسلطنه، روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه، ص ۸۲۲.

۳. همان، ص ۱۶ و ۱۷.

۴. همان، ص ۴۷۲.

۵. همان، ص ۴۵۷ و ۶۳۰. در مرکز اسناد استاد قدس رضوی سندی به ش ۱۲۶۱۳۱ موجود است که در زمان حکومتش در یزد به اختلاف ورثه دو نفر رسیدگی کرده است.

۶. همان، ص ۹۵۱، ۹۷۵، ۹۷۸ و ۹۹۶.

۷. عاملی، اعیان الشیعة، ج ۹، ص ۳۷۲.

۸. اعتضادالسلطنه، روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه، ص ۱۷۹.

پسری به نام منوچهر میرزا دارد.^۱ او با فوت همسرش در ۱۲۹۹ق با همسر مؤتمن‌الملک سعیدخان (۱۳۰۱ق) ازدواج می‌کند و ظاهراً از وی نیز دو دختر داشته است.

تاریخ وفات بدیع‌الملک به درستی مشخص نیست و تنها به این نکته بسنده کرده‌اند که وی تا ۱۳۰۸ق زنده بوده است.^۲ با بررسی نسخه خطی تمهید القواعد متعلق به بدیع‌الملک معلوم می‌شود وی تا سال ۱۳۲۱ق زنده بوده است. ریا او در یادداشتی در ورق هفتم چنین می‌نویسد: «این حاشیه به حتمال است که از شارح باشد. حزره العبد عمادالدوله بن عمادالدوله الب ثراه في محرم سنة ۱۳۲۱ق».

این نسخه در چهارم جمادی‌الاولی ۱۳۰۴ق به دست محمدبن عبدالعلی در جزیره بستان بدیع‌الملک کتابت گردیده و حاشیه آقامحمدرضا نیز در بیست و سه ذیحجه ۱۳۰۵ سال به امر بدیع‌الملک کتابت شده است. این کتاب ابتدا در کتابت بدیع‌الملک بود و بعد از آن از سوی شخصی با نام شیخ علی خریدارم شد و آن را نزد میرزا هاشم گیلانی تصحیح و قرائت کرد.^۳ شیخ علی این کتاب را در سال ۱۳۲۵ق خریداری کرده است و اگر آن را از وارشان بدیع‌الملک خریده باشد، معلوم می‌شود تاریخ وفات بدیع‌الملک در همین حدود بوده است.^۴

۱. همان، ص ۱۹۹، ۱۴۷، ۱۷۸ و ۵۱۰.

۲. موسوی بجنوردی، دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۱، ص ۵۸۶، مدخل «بدیع‌الملک میرزا عمادالدوله».

۳. در ابتدای این نسخه آمده است: «قد دخل في ملكي بعد ما كان... حزره شیخ علی».

۴. قرائت این رساله در نزد استادی و معلمی الأجل الأکرم آقا میرزا هاشم گیلانی مدرّس مدرسه سپهسالار جدید شده است...».

۵. وی در یادداشتی می‌نویسد: «هو الله تعالی این کتاب از متملکات ابن حقیر است به تاریخ

بدیع‌الملک در قبرستان ظهیرالدوله شمیران است.^۱

در کتاب المآثر و الآثار به جامعیت بدیع‌الملک در فلسفه شرق و غرب و دیگر علوم تصریح شده است. درباره وی می‌نویسد:

بدیع‌الملک میرزا عمادالدوله ثانی، خلف الصدق عمادالدوله ماضی، جامع ما بین فلسفه مشرق‌زمینی و اروپایی است و در کتب تواریخ عتیق و جدید و کلمات عرفا و مُتَصَوِّفَه تتبع کامل حاصل کرده و از علم سبب و سببیت و نجوم و جغرافی، حظی کافی به هم رسانیده و نالایق که موارد محاضره و شعب ادب هم فاضلی است محتشم.^۲

به جز ما می‌آورد استاد دیگری برای بدیع‌الملک نمی‌شناسیم. برخی، آقاعلی را از بدیع‌الملک دانسته‌اند،^۳ اما مستندی برای این گفته ذکر نکرده‌اند. شواهد و قاین نیز این گفته را تأیید نمی‌کند، اما باین حال بدیع‌الملک نخست از راه استادش، علی‌اکبر و دیگر از طریق برادرش سلطان محمد میرزا^۴ که در حیاتش دوازده سال شاگرد آقاعلی بوده^۵ و کمال دوستی با وی داشته،^۶ با آقاعلی آشنا شده است. افزون بر

→ سته هزار و سیصد و بیست و پنج ۱۳۲۵ ابتیاع شده، و تصحیح سوده‌ام، نزد استاد دامت برکانه میرزا هاشم رشتی سلمه الله تعالی.

در کتاب نخبگان علم و عمل ایران، ص ۱۲۲-۱۲۴ مرگی بدیع‌الملک را پیش از این حوادث مشروطه دانسته است و در ص ۱۳۵ نامه‌ای از میرزا علی‌اکبر حکمی یزدی نقل می‌کند که در سال ۱۳۲۴ق به بدیع‌الملک نوشته شده است.

۱. محقق داماد، نخبگان علم و عمل ایران، ص ۱۲۴.

۲. اعتمادالسلطنه، المآثر و الآثار، ص ۲۵۳.

۳. همو، نخبگان علم و عمل ایران، ص ۲۱۸.

۴. گفتنی است منوچهر میرزا فرزند بدیع‌الملک داماد سلطان محمد میرزا بوده است.

۵. اعتمادالسلطنه، المآثر و الآثار، ص ۲۶۵.

۶. همو، روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه، ص ۳۷۶.

آنکه آقاعلی با امامقلی عمادالدوله و بستگان وی ارتباط داشت.^۱

عماد الحکمة در شرح مشاعر و حکمت عمادیه در شرح الدرّة الفاخرة^۲ از آثار بدیع الملک است که آن را با توجه به دروس استادش ملاعلی اکبر یزدی نوشته است. رساله عمادیه ملاعلی اکبر یزدی نیز به خواهش بدایع الملک نوشته شده است.

بدایع الحکم

بدایع الحکم کتابی است که در آن سؤالات هفت گانه ای است که بدیع الملک برای آقاعلی نگاشته است. انگیزه سائل از این پرسش ها، از یک سو آن است که مطالب فلسفی با عبارات دشوار بیان شده که فهم آن بر بسیاری از طالبان علم دشوار است. از سوی دیگر، آقاعلی را متبحر و مجتهد در مسائل فلسفی می داند و می تواند با نگاه های خود مشکلات فلسفی را حل کند و از سوی سوم، به دلیل پاسخ های غلطی و احتیاطی، مطالب عمیق فلسفی به صورت روشن هویدا نشده است. سائل در این سؤالات می خواهد جواب ها ابتدا با براهین عقلی بیان شده و سپس با آیات و روایات تأیید گردد تا هم مخالف معترف شود و هم موافق معتقد گردد. آقاعلی در زندگی نامه خودنوشت هنگام ذکر آثارش، بدایع الحکم را به عنوان «جواب شش مسئله که نواب بدیع الملک میرزا ... لدوله ... دام عزّه - سؤال فرموده تخمیناً هشت هزار بیت»^۳ ذکر کرده است و حال آنکه در این کتاب هفت سؤال ذکر شده است.

دو احتمال برای حل این اشکال به نظر می رسد. یکی آنکه، سؤال

۱. همان، ص ۴۷۹، ۵۰۴ و ۵۰۵.

۲. او این کتاب را در ۱۳۰۷ ق نزد ملاعلی اکبر خواند و در صفر ۱۳۰۸ آن را شرح کرد.

۳. اعتماد السلطنه، طرائق الحقائق، ج ۳، ص ۵۰۷.

آخر که متفاوت از سؤال‌های دیگر است، بعداً اضافه شده است^۱ و احتمال دوم آنکه، آقاعلی در بازبینی مجلد کتاب، به دلیل ابهام یا تکراری که در سؤالات بوده، سؤال پنجم را از سؤال چهارم جدا کرده و بدین ترتیب یک سؤال افزوده شده است.^۲ در بررسی نسخ، شواهد این دو احتمال روشن می‌شود.

اهمیت کتاب

بدایع الحکم بر اثر آقاعلی است. او در این اثر نوآوری‌های خود را منعکس کرده و با دقتی محکم، مقصود خود را به اثبات رسانده است. این کتاب شانزده ماه پس از وفات مؤلف به پایان رسید و هفت سال بعد در سال ۱۳۱۴ ق چاپ شد. بدایع مورد توجه بزرگان بوده و تأثیرات آن را باید در اثری مستقل جست‌وجو کرد.^۳ سید ابوالحسن رفیعی قزوینی بر این کتاب حواشی نوشته است و در حوم حائری سمنانی از قایلان به اصالت ماهیت، بر بحث اصالت رجوع^۴ این کتاب ردی با نام

۱. بعد از نوشتن این مقدمه در کتاب نخبگان علم، عمل در ایران، ص ۱۵۰-۱۸۵ به این مطلب برخوردم که بدیع‌الملک ابتدا شش سؤال و سپس ده سؤال برای میرزا علی‌اکبر حکمی فرستاد. جوابیه میرزا علی‌اکبر به همراه سؤالات شش^۱ از دست‌نویس‌ها در این کتاب آمده است.

۲. احتمال دیگر آنکه، با توجه به اینکه آقاعلی جواب سؤال پنجم را به مطبعه اصول قلی موکول کرده، در شمارش آن را حساب نکرده باشد. این احتمال به دلیل آنکه در دست‌نویس مصحح نبود، آن را در پاورقی به‌عنوان صرف احتمال مطرح کرد.

۳. این جانب برخی تأثیرات را در کلمات بزرگان فلسفه مانند علامه طباطبایی و دیگران مشاهده کردم و بنایم بر آن بود تا این موارد را در کتاب تذکر دهم، اما به دلیل ضیق وقت از این کار صرف نظر شد.

۴. مرحوم سید جلال‌الدین آشتیانی در مقدمه کتاب اصول المعارف (ص ۲۱۵) حاشیه ایشان را نقل می‌کند و اطلاعی از نسخه این حواشی و مقدار آن نمی‌دهد.

۵. از نام کتاب چنین برداشت می‌شود که این کتاب رد تمام بدایع است، اما با مراجعه معلوم می‌شود فقط رد بحث اصالت وجود آن کتاب است.

ودائع الحكم في كشف خدائع بدائع الحكم نگاشت و در مقدمه آن، ادله آقاعلی را «صخرة صماء» نامید.

هرچند بر اساس نوشته پایانی کتاب، نگارش بدایع سال ۱۳۰۷ ق پایان پذیرفته است، اما نوشتن کتابی با این حجم زیاد، مدت زمان زیادی لازم داد. آقاعلی در بدایع در مواردی به رساله سبیل الرشاد ارجاع می دهد و برخی از تعلیقاتش را بر اسفار نیز نقل می کند. با توجه به اینکه سبیل الرشاد شش سال قبل از بدایع نوشته شده و از سوی دیگر کتاب در زمانی تألیف شده که بدایع الملک به حشمت السلطنه ملقب بوده، محتمل است شروع کتاب قبل از ۱۳۰۴ ق باشد. در این برهه بدایع الملک حکومتی نداشته و در تهران ساکن بوده است و کتابت کتاب تمام شده و حواشی آقامحمدرضا نیز در همین سال ها بوده است.

ارزیابی نسخ

چنان که در معرفی نسخ خواهیم گفت، در تصحیح جمعاً از شش نسخه استفاده شده است.

برخی نسخ هنگام ذکر نام بدایع الملک، به جای «سلطان الدوله» از لقب حشمت السلطنه استفاده کرده اند و می دانیم بدایع الملک در سال ۱۲۹۱ ق ملقب به حشمت السلطنه و سپس در سال ۱۳۰۴ ق ملقب به سلطان الدوله گردید.

در همین نسخ در پایان دیباچه عبارتی آمده که این عبارت در پایان سؤال هفتم دوباره تکرار شده است. همچنین بعد از ذکر نام بدایع الملک، تنها در یک نسخه نام اجداد بدایع الملک نیز ذکر شده است که مشابه عباراتی است که بدایع الملک در آثارش خود را معرفی کرده است.

از این اختلافات شاید بتوان چنین نتیجه گرفت که آقاعلی این کتاب را دوباره بازبینی کرده است. ابتدا آن هنگام که بدایع الملک به

حشمت السلطنه ملقب بود، شروع به نوشتن کتاب کرد و از وی با عنوان «حشمت السلطنه بدیع الملک میرزا لا زالت لواء امارته مرفوعة و اعلام ایالته منصوبة» یاد و عبارت پایانی سؤال هفتم را در پایان دیباچه به صورت تکراری ذکر کرد. در بازبینی مجدد حشمت السلطنه به عمادالدوله تغییر کرد و عبارت پایان دیباچه به دلیل تکرار حذف شد. با توجه به این احتمالات، روشن می‌شود نسخه‌هایی که بدل عمادالدوله، از لقب حشمت‌الدوله استفاده شده است، از روی نسخه ویرایش اول کتابت شده است، اما نسخه چاپ سنگی و نسخه اساس تصحیح پیش‌رو، از روی ویرایش دوم کتابت گردیده است. همچنین محتمل است نسخه اساس، اصلاح بدیع الملک کتابت شده باشد که این چنین نام اجدادش دقیق و شبیه عبارات بدیع‌الملک در آثارش آمده است.

همچنین محتمل است بدیع‌الملک سؤال هفتم را به سؤالات قبلی افزوده و آقاعلی در بازبینی مجدد، این سؤال نیز پاسخ کوتاه داده باشد.

معرفی نسخ

در تصحیح بدایع از پنج نسخه خطی و یک نسخه چاپ سنگی استفاده شده است. مشخصات نسخ مورد استفاده بدیع شرح است:

۱. نسخه خطی ش ۱۷۲۳ کتابخانه ملیک

این نسخه کامل است و تاریخ کتابت ندارد و تاریخ ۳۰۶ قمری در پایان کتاب ذکر شده، مربوط به اتمام کتاب است، نه استنساخ آن. به خط نستعلیق نوشته شده^۱ و در صفحاتی از کتاب و نیز پایان نسخه نوشته شده: «و اما...» که نشان می‌دهد از روی نسخه دیگری کتابت شده است و نسخه اصل مؤلف نیست.

۱. افشار و دانش‌پژوه، فهرست کتابهای خطی کتابخانه ملی ملک، ج ۲، ص ۵۴.

در بخش خطبه کتاب حواشی دارد و در پایان نسخه صفحات مربوط به هر سؤال مشخص و ذیل آن نوشته شده است: «اوراق کتاب: عدد صفحات ۵۶۷، سطری یک بیت^۱ و نیم، صفحه ۱۸ بیت. تمام کتابت این کتاب ۱۰۲۰۴ بیت است تقریباً».

هر صفحه ۱۱ سطر است و میانگین حروف نوشته شده در هر سطر ۸۰-۸۵ حرف است؛ یعنی هر سطر حدود یک بیت و نیم است و اگر هر سطر را سه بیت حساب کنیم، می‌توان گفت هر صفحه ۱۸ بیت است. کتابت این نسخه یادداشتی از حاج آقا حسین ملک آمده که عین آن نقل می‌شود:

بدایع/سنگ بر تائیدات مرحوم مغفور، فاضل تحریر و الکامل البصیر و الحبر الخیر، آقاخان مدرس^۲ اب ثراه و جعل الجنة مثواه. در شهر طهران ليله ۱۳ شهر شعبان ۱۳۴۴، پنج چهار تومان هدیه نموده و داخل کتابخانه شد. از خداوندی بزرگوار و دیرینه دوست و تاسیس کتابخانه ملی را که در نظر است، دارم؛ چرا که وضع روزگار خایقم امانم ندهد و این کتاب‌هایی که به خون دل جمع آورده‌ام، دستخوش غارت خدای نخواسته شود. و أنا الأقل حسین ملک

و ذیل آن با خطی نازک‌تر نوشته است:

پس از مراجعه به آقای حاج شرف‌الملک معلوم شد خط مرحوم مدرس نیست.^۳

این نسخه به همراه چاپ سنگی کتاب، از بهترین نسخ بدایع است و

۱. بیت واحد محاسبه کتابت است و هر بیت حدود پنجاه حرف است.

۲. برخی کلمه «نیست» را «است» خوانده‌اند و براین اساس گمان کرده‌اند این کتاب به خط مؤلف است.

نسخه اصل قرار گرفت و در تصحیح با رمز «اص» از آن یاد شد.

۲. نسخه خطی ش ۹۴۲ کتابخانه ملیک

این نسخه کامل است و به خط نسخ در بیستم شوال ۱۳۰۸ کتابت شده است.^۱ ۵۶۰ صفحه و هر صفحه ۱۵ سطر دارد. حواشی خطبه با رنگ قرمز رشته شده و در انتهای کتاب نوشته‌اند: «عدد بیت این کتاب بی‌الحکم ۸۰۰۰۴۰۰» ظاهراً همان هشت هزار و چهارصد است که بدین صورت نوشته شده است.

بنابر یادداشت مرحوم ملک، این نسخه از کتابخانه آقاعلی خریداری شده است. یادداشتی چنین است:

بدایع الحکم مرحوم میرزا آقاعلی المدرس الزنوزی است که جهت ناصرالدین شاه تألیف کرد. در کتابخانه خود آن مرحوم بود و از آقای فلسفی، آن مرحوم بن کتاب را با پنجاه و شش مجلد دیگر در دو بست و به کتابخانه خود افزود. داخل کتابخانه شد و انا الأقل حسین بن محمد کاظم ملک متجار عفی عنهما ۱۳۴۹.

با توجه به اینکه نسخه در حدود یک سال بعد از وفات آقاعلی نوشته شده است، نمی‌توان آن را مربوط به آقاعلی دانست، بلکه ممکن است فرزند ایشان یا دیگری سفارش کتابت آن را داده و در کتابخانه ایشان قرار گرفته باشد.

دقت کاتب نسخه به اندازه کاتب نسخه اول نیست و در مواردی برخی از کلمات را اشتباه خوانده است و در برخی موارد افتادگی دارد. باین حال، در برخی موارد کاتب کلمه را درست خوانده و برای تصحیح کارگشاست. کاتب در دو مورد (هر دو ذیل جواب سؤال دوم) حاشیه‌ای

۱. افشار و دانش‌پژوه، فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه ملی ملک، ج ۲، ص ۵۴.

نگاشته است که نشان می‌دهد در عبارات دقت داشته، اما در فهم برخی مباحث فلسفی لغزش‌هایی نیز داشته است. ذیل فصل اول از جواب سؤال اول نیز شش حاشیه آمده که در دیگر نسخ نیست و با توجه به اینکه این حاشیه‌ها همگی با جوهری غیر از رنگ قرمز است، نشان می‌دهد تمام این هشت حاشیه از کاتب است. همه این حواشی در تصحیح پیش‌رو منعکس شده است. در تصحیح از این نسخه با رمز «مک ۲» یاد شد.

۳. نسخه خطی ش ۲۵۸۲ کتابخانه ملک

این نسخه به بیستم ربیع‌الآخر ۱۳۱۱ و به خط شکسته نستعلیق کتابت شده است.^۱ در این نسخه حاشی خطیه ذکر نشده است و صفحات آغازین کتاب، چند صفحه جابه‌جایی صحافی و صفحات به‌اشتباه شماره‌گذاری شده است. این نسخه مواردی افتادگی دارد، اما در بسیاری از موارد این افتادگی در کنار صفحه کال گردیده و در آخر آن علامت تصحیح گذاشته شده است. بنا بر شماره‌گذاری کتابخانه، صفحات کتاب ۵۹۲ صفحه است و صفحات با اختلاف ۱۶، ۱۷، ۱۸ سطر است. در پایان نسخه نوشته شده: «۳۸ جزو ۸ ورقی».

کاتب این نسخه نیز مانند نسخه قبلی، کلماتی را به‌اشتباه خوانده است و به دقت نسخه اول نیست، اما در برخی موارد کلمات را با دقت خوانده است. در تصحیح از این نسخه با رمز «مک ۲» یاد شد.

۴. نسخه خطی دانشگاه اصفهان

این نسخه به شماره ۱۶۲ در دانشگاه اصفهان نگهداری می‌شود و به خط نسخ و در ۷۷ برگ کتابت شده است. تاریخ استنساخ مشخص نیست، اما

فهرست‌نگار در فهرست آن را از قرن ۱۴ دانسته است.^۱ این نسخه ناقص است و در فصل ۱۷ از جواب سؤال اول به پایان می‌رسد. نسخه حواشی خطبه را دارد و با خطی زیبا کتابت شده است. افتادگی‌هایی که در نسخه قبل وجود دارد، در این نسخه نیز دیده می‌شود و در بسیاری از موارد این نسخه با نسخه «مک ۲» یکی است. از این نسخه در تصحیح با رمز «صف» ذکر شد.

۵. نسخه خط کتابخانه ملی

این نسخه نیز مانند نسخه قبلی ناقص است و تا فصل ۳۳ از جواب سؤال اول را رسانده است. نسخه بدون تاریخ است و حواشی خطبه را دارد. این نسخه بسیار خوب و با دقت نوشته شده است و در بسیاری از موارد با نسخه «مک ۱» برابر است. این نسخه به شماره ۵-۳۲۲۶۰ کتابخانه ملی است و با رمز «مل» از آن یاد گردید.

۶. نسخه چاپ سنگی

نسخه چاپ سنگی در سال ۱۳۱۴ ق. مقدمه حیدرقلی قاجار به چاپ رسیده و از دقت بالایی برخوردار است. در بسیاری از موارد با نسخه «اص» یکی است، اما در برخی موارد اشتباهاتی نیز به آن راه یافته است. در این نسخه گاه افتادگی‌هایی رخ داده که در حاشیه تصحیح شده است، اما این افتادگی‌ها در بسیاری از موارد با افتادگی نسخه «مک ۱» برابر است. یکسان است. بنابراین، این سه نسخه از یک نسخه کتابت شده است، اما نسخه چاپ سنگی با نسخه دیگر مقابله و موارد افتادگی در حاشیه تصحیح شده است. این نسخه به همت حاج حسن شرف‌الملک فرزندان

۱. حسینی اشکوری، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه اصفهان، ج ۱، ص ۱۱۶. این نسخه پیش‌تر در نشریه نسخه‌های خطی، دفتر یازدهم، ص ۹۴۲ به ش ۱/۳۴۲ معرفی شده است.

آقای به چاپ رسیده است و اعتضادالسلطنه وزیر انطباعات در پایان کتاب یادداشتی این چنین نگاشته است:

کتاب مستطاب بدایع الحکم از تألیفات شریفه رائقه و تحقیقات حکمیه فائقه، قدوة الحکماء و المتألهین، و زبدة العلماء و المحققین، حکیم بارع و فقیه جامع، فیلسوف راد و دانشور استاد، المغمور فی بحر رحمة الله، مرحوم آقای مدّرس قدّس سزه العزیز، که مفتاح باب حقیق، و مصباح سالکان طریق، جوهر فضل و دانش، و سر فہم و بینش، حکیم یگانه و فیلسوف فرزانه، جناب مستطاب آقای سر آدم الله اتمام افاضته که آن مرحوم مبرور را نجل معظم آمد و مصدق او «و» یشابه اُبه فما ظلم» در این ایام به حلیت طبع درآورده اند، چون حق طبع را امتیاز نش آن مخصوص به خود ایشان است، لهذا احدی از صرف وزارت انطباعات مأذون و مجاز نخواهد شد که این نسخه شریفه را به بیع برسد مگر به رضا و اجازت خصوص خود جناب ایشان، و هرکس تلف نموده، بدون اذن اقدام به طبع آن نماید، مورد مؤاخذه شدیده بورد و تدم نسبه او ضبط و حبس خواهد شد. فی شهر ذیقعدة الحرام ۱۳۱۴ اعتضاد السلطنه.

رمز «ط» برای نشان دادن اختلافات این نسخه با دیگر نسخه ها است. در کتابخانه مسجد اعظم قم نسخه ای از کتاب بدایع الحکم موجود دارد که مربوط به حضرت آیت الله حسن فرید اراکی رحمۃ اللہ علیہ بوده است. ما در تصحیح خود از نسخه وی استفاده کردیم. در این کتاب حاشیه ای وجود نداشت، اما در صفحه نخست آن مطلبی راجع به حدوث اشیاء بدون در نظر گرفتن زمان نگاشته است که آن مطلب را اینجا نقل می کنیم:

چنانچه فرض شود زمان وجود نداشته باشد، آیا ممکن است فرض کنیم انسانی وجود داشته باشد؟ دلیلی بر استحاله او نیست. در این

فرض پس بر فرض وجود آیا این انسان می‌تواند در قوه عاقله خود صوری مرتسم کند یا نه؟ البته ممکن است. پس در این صورت، قبل از تعقل صورتی در ذهن می‌توان گفت فلان صورت عقلی وجود نداشته است و بعد وجود داشته. آیا این «عدم» قبل از «وجود» محقق است؟ واضح است که چنین است. تقدّم این عدم بر وجود کدام یک از انحاء تقدّم است؟ به همین منوال جمیع ما سوی الله نسبت به ذات مقدس باری می‌توان تصور کرد، و فی ظنّی أنّه المراد بأنّ العالم مسدود بالعدم الزماني. حزره الأحقر العالی حسن فرید.

مقصود از این بیان اثبات حدوث زمانی نیست، بلکه مقصود آن است که نبودن آن تصویر حدوث زمانی شود.

ضرورت تصحیح

این کتاب دو بار به چاپ رسیده است. یک بار با مقدمه و تنظیم فاضل ارجمند، حجت الاسلام و الشیخ الاسلامی آیت الله العظمی که در سال ۱۳۷۶ انتشارات الزهراء آن را چاپ کرد و دیگر بار با تصحیح حجت الاسلام و المسلمین محمدجواد سارری و رسول فتحی مجد که در سال ۱۳۸۰ از سوی انتشارات دانشگاه تبریز عرضه شد. هر دو چاپ تعلیقات آقاعلی بر مقدمه کتاب نیامده است و در چاپ آقای راعظی به تیرهای کنار کتاب هیچ اشاره‌ای نشده است. در بعضی موارد نیز در نسخه افتادگی‌هایی داشت. کمیته احیای آثار آقاعلی مدرس زنوزی بنا به منظور عرضه بهتر کتاب تصمیم بر تصحیح مجدد آن گرفت و بر آن بود تا کاستی‌های چاپ‌های قبلی برطرف شود؛ لکن الفضل لمن یتقدّم.

شیوه تصحیح

- در تصحیح کتاب بدایع الحکم موارد ذیل مدنظر قرار گرفت:
- در تصحیح آنچه به نظر صحیح می‌آمد، در متن درج گردید و

اختلافات نسخ در پاورقی ذکر شد.

- برای نشان دادن تفاوت نسخه‌ها تمام موارد اختلافی در پاورقی ذکر شد، با اینکه ضرورتی در طرح برخی از آنها نبود.
- کلمات و عبارات داخل دو قلاب [] از افزوده‌های مصحح است که در موارد نقل قول نشان از این است که در اصل منبع این کلمه وجود داشته، اما در نسخ بدایع نیامده است. به عناوین فصل‌ها هم کلماتی در قلاب اضافه شد تا نشان‌دهنده مطالب فصل باشد. در مواردی که نیز به منظور روان شدن عبارت، کلماتی در دو قلاب اضافه شد.
- نگارش نادرست برخی از واژه‌ها اصلاح گردید و رسم الخط کلمات به شکل امروزی تغییر یافت.
- آیات و روایات و مستندات از منابع ارجح اخراج و در پاورقی ذکر شد.
- در پاورقی علائم «+» و «-» بیانگر افزوده‌ها و کاستی‌های نسخه‌ها است.
- حواشی آقاعلی مدرس در پاورقی با عنوان «هامش» و سایر حواشی از مصحح است.

کتابنامه

۱. آقابزرگ طهرانی، محمد محسن. طبقات اعلام الشيعة (ج ۱۶). بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۳۰ ق.
۲. اعتماد السلطنه، محمد حسن بن علی. روزنامه خاطرات اعتماد السلطنه. با مقدمه و فهرس ایرج افشار. چاپ هفتم. تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۹.
۳. افشار، ایرج. تعلیقات حسین محبوبی اردکانی. چاپ دوم. تهران: اساطیر، ۱۳۸۰.
۴. افشار، ایرج؛ دانش پره، محمد تقی. فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه ملی ملک و ایران. تهران: مرکز اسناد و کتابخانه ملی، ۱۳۶۱.
۵. امین، سید محسن. اعیان الشیعه. بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۶ ق.
۶. حسینی اشکوری، جعفر. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه اصفهان (ج ۱). تهران: مؤسسه تحقیقات و فناوری؛ قم: مجمع ذخائر اسلامی، ۱۳۸۵.
۷. دوانی، علی. آقامحمدباقر بن محمد اکمل معروف و حقه‌های او. تهران: سرآمد محققین و دانشمندان شیعه در سده دوازدهم هجری. ویراست دوم. تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۲.
۸. محقق داماد، مصطفی. نخبگان علم و عمل ایران. قم: مرکز نشر علوم اسلامی، ۱۳۷۸.
۹. معصوم علیشاه، محمد معصوم بن زین العابدین. طرائق الحقائق (ج ۳). تصحیح محمد جعفر محبوب. چاپ دوم. تهران: سنایی، ۱۳۸۲.

۱۰. موسوی بجنوردی، کاظم. دایرةالمعارف بزرگ اسلامی (ج ۱۱). تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۱.
۱۱. نائیبان، جلیل؛ برزگر، سجاد؛ خاکسار بلداجی، ابراهیم. «پیامدهای اجتماعی و سیاسی رقابت محمد علی میرزا دولتشاه و عباس میرزا». مطالعات تاریخ فرهنگی، ۴ (۱۳)، پاییز ۱۳۹۱، ص ۱۰۷-۱۳۱.

www.Ketab.ir